

**DEBRECENI REFORMÁTUS HITTUDOMÁNYI EGYETEM DOKTORI
ISKOLÁJA**

RETKES ATTILA: *UNITÁRIUSOK BUDAPESTEN.*

EGY ERDÉLYI TÖRTÉNELMI EGYHÁZ A FŐVÁROS VALLÁSI ÉLETÉBEN (1869–1949)

Doktori (PhD) értekezés téziszfüzete

Témavezető: dr. Molnár János

Budapest, 2017.

I. A kutatás célja

A Budapesti Unitárius Egyházközség presbitereként, az Unitárius Élet című felekezeti lap egyik szerkesztőjeként, illetve művelődéstörténeti témákkal gyakran foglalkozó történészként csaknem egy évtizede kezdtem el foglalkozni felekezetünk magyarországi (Erdélyen kívüli) történetével. Hamarosan rá kellett ébrednem, hogy a téma gyakorlatilag feltáratlan: Kelemen Miklós lelkész (1925–2009) néhány ismeretterjesztő jellegű írását leszámítva publikációk sem születtek. Ezért a Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerületének közgyűjteményében tanulmányozni kezdtem a gondosan rendszerezett, gazdagnak mondható levéltári forrásokat, illetve a felekezeti sajtót.

A magyarországi unitárius közösség létrejöttét és fejlődését a történelmi-politikai szükségszerűség határozta meg. Az első budapesti unitáriusok olyan tisztviselők és családtagjaik voltak, akik a Kiegyezés nyomán létrejött Osztrák-Magyar Monarchia új közigazgatási struktúrája miatt költöztek Pest-Budára, s vállaltak hivatalt a fővárosban. Számukra a szabad vallásgyakorlást, az unitárius hitelvek és eszmerendszer megismertetését az 1848. évi XX. törvény tette lehetővé, amelyet azonban a szabadságharc bukása után törvényen kívül helyeztek, s rendelkezéseit csak az 1868. évi LIII. törvény állította helyre. Legalább ugyanilyen fontos politikai tényező volt a trianoni békediktátum, amely a magyarországi unitárius egyházzsrt elszakította vallásunk szellemi és adminisztratív központjától, Kolozsvártól. A magyarországi egyházzsrt lélekszáma az erdélyi menekültek miatt jelentősen megnövekedett, de befogadásukra és integrálásukra sem megfelelő infrastrukturális, sem kulturális-teológiai háttér nem állt rendelkezésre. A kis létszámú felekezet fejlődési folyamatában mindezek mellett néhány kulcsszereplő (pl. Derzsi Károly, Józán Miklós, Perczelné Kozma Flóra, Csiki Gábor, Szent-Iványi Sándor) vállalt meghatározó szerepet. Karakterük, teológiai és kulturális felkészültségük, személyiségjegyeik döntően hatottak az egész magyarországi unitárius közösségre.

Kutatási területemet végül – a hatalmas forrásanyag miatt – az 1869 és 1949 közötti időszakra, vagyis az első nyilvános budapesti unitárius istentisztelettől a kommunista diktatúráig eltelt nyolc évtizedre szűkítettem. Ezzel párhuzamosan szűkült a földrajzi tér is: a budapesti unitarizmus fejlődését helyeztem a kutatás középpontjába. A Budapestről irányított Duna-Tiszamenti Egyházkör (1902–1920) és Püspöki Vikáriátus (1920–1941) bemutatása, illetve egyes lelkészek, egyházi vezetők pályaképének megrajzolása ugyanakkor a vidéki kitekintést is szükségessé tette. Célkitűzésem mindazonáltal az volt, hogy nyolcvan év budapesti unitárius életét – a templomépítéseket, a gyülekezetek formálódását és belső életét, az egyháztársadalmi aktivitást – a maga teljességében bemutassam; megvizsgálva, hogy az erdélyi történelmi protestáns kisegyháznak mennyire sikerült beépülnie a főváros vallási és kulturális életébe.

II. A kutatás módszerei

Doktori értekezésem túlnyomórészt levéltári forráskutatáson alapul, amelyet huzamos időn keresztül a Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerületének Könyvtárában és Levéltárában végeztem. Itt dolgoztam fel a magyarországi egyházrész irányító testületének (esperesi kör, püspöki vikáriátus), az egyes egyházközségeknek és egyháztársadalmi szervezeteknek a történetét. Segítségemre voltak a levéltárban elhelyezett hagyatékok, letétek is. Kiegészítő jelleggel, egy-egy alkalommal folytattam levéltári kutatást a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában, a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában és a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában.

Másodlagos forrásként meghatározó jelentőségű volt a korabeli felekezeti sajtó (Keresztény Magvető, Unitárius Közlöny, Nők Világa, Unitárius Egyház, Unitárius Szószék, Egyháztársadalom, Unitárius Értesítő, Kévekötés, Unitárius Élet) alapos tanulmányozása. A budapesti unitárius egyháztörténet feldolgozásához számos világi sajtóhíradás megismerésére is szükség volt – ezek tanulmányozását az Országos Széchényi Könyvtárban végeztem. A magyarországi unitárius egyháztörténettel foglalkozó önálló kötetek, tanulmányok, különlenyomatok száma igen csekély, de ezek is (különösen Jakab Elek és Szaniszló József munkái) értékes adalékokkal szolgáltak. A vizsgált korszak erdélyi és magyarországi unitárius egyházi vezetőire nagy hatással voltak a brit és amerikai szabadelvű keresztény teológia felismerései. Az értekezés egy-egy pontján éppen ezért tartottam szükségesnek legalább vázlatosan megismerni Joseph Estlin Carpenter, Ralph Waldo Emerson és Henry David Thoreau munkásságát.

A kutatás során olyan belső összefüggésekre, tendenciákra bukkantam, amelyek korábban feltáratlanok voltak. A forrásokat lineáris deskriptív megközelítésben vizsgáltam, a történéseket egységes narratívaként értelmeztem. Ebben a keretben a budapesti unitárius egyház a folyamatos gyarapodás, kiteljesedés képét mutatja, egészen a töréspontig, a kommunista hatalomátvételig. Bizonytalan hipotézisek felállítását kerültem, mert ezt a feltárt forrásanyag nem indokolta.

3. A kutatás eredményeinek összefoglalása

A doktori értekezés az egyes fejezetekben vizsgált részterületek alapján rámutat: a választott korszakban (1869–1949) a Budapest központú magyarországi unitarizmus számarányának megfelelően, sőt, azt olykor felülmúlóan beépült a főváros vallási és kulturális életébe. A bemutatott egyházközségek, az esperesség (püspöki vikáriátus), az egyháztársadalmi szervezetek, a valláserkölcsi nevelésre (iskolai hitoktatásra) fordított kiemelt figyelem, illetve néhány meghatározó személyiség munkája által megfelelő módon képviselte –

és sikerült is elfogadtatnia – a felekezet sajátos hitelveit, erkölcsi értékeit, világszemléletét.

A Kiegyezés véget vetett Erdély három évszázados különállásának, és a megszülető Osztrák-Magyar Monarchia közigazgatási struktúrája szükségessé tette, hogy erdélyi tisztviselők, hivatalnokok pest-budai minisztériumokban, más közintézményekben vállaljanak állást. Közöttük az unitáriusok számaránya 6-8 százalékra becsülhető. Misszióról tehát nem beszélhetünk: az erdélyi unitárius egyház ekkor már 300 éves múlttra tekintett vissza. Új, külföldi eredetű vallási szokások átvételére sem volt szükség: kialakult, megszilárdult az unitarizmus hétköznapi vallásgyakorlata, magyar nyelvű liturgiája. Évtizedekig – Józan Miklós lelkész, későbbi püspöki vikárius Budapestre érkezéséig (1899) – hiányzott viszont az a lelki kohézió, amely a fővárosba rendelt unitárius hivatalnokokat és családtagjaikat igazi közösséggé formálhatta volna.

Az első fejezet részletesen bemutatja, milyen körülmények között került sor az első pest-budai nyilvános unitárius istentiszteletre (1869. június 13.). Feltártam annak a hét évig (1869–1876) tartó folyamatnak a lényegi elemeit, összefüggéseit is, amelynek során a fővárosban élő unitáriusok maroknyi csoportja „magán jellemű társaságból” közvetlenül a kolozsvári egyházi központnak alárendelt leányegyházközséggé alakult át.

A második és harmadik fejezet a Budapesti Unitárius Egyházközség (BUE) 1948 előtti történetével foglalkozik. A BUE 1881-ben jött létre, a kolozsvári egyházi központ közvetlen fennhatósága alá tartozó, az alakuláskor 202 egyházfenntartót számláló, részben önálló jogi személyiséggel rendelkező anyaegyházközséggé. A kis felekezetnek megkérdőjelezhetetlen tekintélyű világi patrónusa is akadt: Jókai Mór, akinek 1877-ben megjelent regénye, az Egy az Isten idealizált képet festett a torockói unitáriusok hősiességéről.

1881-ben kezdte meg 14 évig tartó, eredményes szolgálatát az első, Budapestre kirendelt unitárius lelkész, Derzsi Károly. Az 1880-as évek legfontosabb eseménye a Koháry (ma: Nagy Ignác) utcai templomépítés volt, amelynek folyamata – kedvezőtlen külső körülmények, illetve a nagy volumenű beruházások tervezésében és kivitelezésében járatlan unitáriusok által elkövetett sorozatos hibák miatt – hét évig húzódott. A Pecz Samu műegyetemi tanár által tervezett, Róth Miksa üvegablakaival díszített, 1890-ben felszentelt belvárosi templomos ingatlan művelődéstörténeti jelentősége ugyanakkor messze túlmutat az unitárius felekezeti kereteken.

A BUE történetében új, több mint négy évtizeden átívelő, a trianoni trauma ellenére is igen gazdag, eredményes korszak nyitánya volt, amikor 1899 őszén Józan Miklós került az egyházközség élére. Józan életútjának és egyházzolgálatának – lelkészi, főtisztviselési, teológiai, egyháztörténeti és szépirodalmi munkásságának – bemutatása a doktori értekezés egyik súlyponti eleme (4. fejezet), bár az e tárgykörben folytatott kutatásokat korántsem érzem még lezártnak. Esperesi, majd püspöki vikáriusi megbízatásához kapcsolódóan a dolgozatnak ez a szakasza érintőlegesen a vidéki unitárius egyházközségek

(Hódmezővásárhely, Polgárdi, Füzesgyarmat, Debrecen, Dunapataj, Kocsord) helyzetével is foglalkozik. Ezek működését nem lehet elválasztani a budapesti unitarizmus történetétől, mert a magyarországi egyházrészre vonatkozó minden fontos döntést Józán Miklós és közvetlen munkatársai hozták meg a Koháry utcai egyházi központban.

A BUE történetének politikai és kulturális aspektusai közül – Pál János lelkész-egyháztörténész munkáihoz is kapcsolódva – a „zsidókérdést” semmiképpen nem kívántam megkerülni. Levéltári kutatások bizonyítják, hogy az ekkor már több ezres lélekszámú egyházközségen belül az antiszemita, fajvédő, illetve antifasiszta, szabadelvű irányzatok egyaránt markánsan jelen voltak. Az egyházközséghez tartozó, széles körben elismert világi személyek közül összegyűjtöttem és értékeltem Székely Ferenc vallás- és közoktatásügyi (később igazságügyi) miniszter, Bedő Albert országos főerdőmester, Kelemen Béla rendőrkapitány, Batthyány Ilona grófnő (a mártír miniszterelnök leánya), valamint a 20. századi egyetemes zenetörténet gényusa, Bartók Béla unitárius egyházszolgálatának mindaddig publikálatlan dokumentumait. A Józán Miklós mellett szolgáló lelkészek közül részletesebben Barabás István és Szent-Iványi Sándor életútjával és egyházszolgálatával foglalkoztam.

A dolgozat ötödik fejezete a Budapesti Unitárius Misszióház történetét elemzi, a kezdetektől az államosításig. 1929-ben – jelentős brit és amerikai támogatással, illetve erdélyi és magyarországi közadakozásból – jött létre a főváros második unitárius temploma. A ferencvárosi Rákos (mai nevén: Högyes Endre) utcában található Misszióház felekezettörténeti jelentősége a vizsgált korszak utolsó két évtizedében folyamatosan növekedett, ami elsősorban Csiki Gábor missziói lelkész, későbbi püspöki helynök érdeme. A Misszióház egyszerre volt templom és unitárius diákotthon, illetve a magyarországi unitáriusok felekezeti és nemzetközi kapcsolatainak, egyháztársadalmi szervezeteinek központja. Az 1930-as évek közepétől jelentkeztek a Misszióház gyülekezetalapítási és önállósulási törekvései, amelyek a BUE-val való éles szembenálláshoz vezettek. A kolozsvári egyházi főhatóságok végül úgy döntöttek, hogy a Misszióház felügyelete alatt létrehozzák a Duna-Tiszaközi Unitárius Szórványegyházközséget.

Az 1920-as évek elején, Trianon következményeként, Budapest környéki falvakban – Cinkota, Csepel, Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Rákoscsaba, Rákoskeresztúr, Sashalom, Soroksár, Vecsés – unitárius szórványok jöttek létre, amelyekben a hívek döntő többségét erdélyi menekültek alkották. E szórványokból, Pethő István hitoktató lelkész vezetésével, az úgynevezett Állami lakótelepen élő hívek aktív közreműködésével szerveződött meg a Pestszentlőrinci Unitárius Egyházközség (6. fejezet). A lakótelepen hagyományos székely stílusban felépült templomot 1936-ban szentelte fel Józán Miklós.

A doktori értekezés utolsó fejezetének témája a három budapesti unitárius egyházközséghez kapcsolódó, munkájukat segíteni hivatott egyháztársadalmi

szervezetek tevékenysége, amely mindeddig teljesen feltáratlan volt. A budapesti Dávid Ferenc Egylet működésének első évtizedében (1901–1910) hasznos, hatékony munkát végzett: kulturális és ismeretterjesztő rendezvényeik jelentősen enyhítették az unitáriusokkal szembeni előítéleteket. 1910 után azonban az egylet – személyi változások, az I. világháború és Trianon hatására – hanyatlásnak indult, tevékenysége formálissá vált. Fiókszervezete, a Brassai Sámuel Unitárius Ifjúsági Egyesület bálokkal hívta fel magára a figyelmet, ahol a jótékonyág mellett revíziós célkitűzések is megfogalmazódtak. A Magyar Unitárius Nők Szövetsége már a trianoni trauma után jött létre. A karitatív célok, a beteg vagy mélyszegénységben élő unitáriusok segítése mellett itt is kezdettől jelen volt a „magyar ügy” képviselője, a békediktátum igazságtalanságának széleskörű nemzetközi megismertetésére irányuló törekvés. A Bölöni Farkas Sándor Unitárius Iparosok és Kereskedők Köre az egyházi keretből kilépve gazdasági és érdekvédelmi tevékenységet is folytatott. Az 1900 után kibontakozó budapesti unitárius egyháztársadalmi mozgalmak legfontosabb szereplője Perczelné Kozma Flóra író volt, aki a hagyományos nemesi-polgári-keresztény értékek mellett a 20. század elejének modern, nagyvárosi világát is meg akarta érteni, s ehhez felnőttként választott vallását, az unitarizmust hívta segítségül.

IV. Tézisek

1. A pest-budai unitárius közösség 1868/69-ben nem vallási ébredés, hanem politikai-közigazgatási tényezők következtében szerveződött meg. Az erdélyi unitárius egyház ekkor már 300 éves múlttal tekintett vissza. A formálódó fővárosi unitárius gyülekezet látszólag kedvezőbb helyzetben volt, mint a többi, újonnan megjelenő kiségyház (nazarénus, baptista, adventista, metodista). Évtizedekig hiányzott viszont az a lelki kohézió, amely a Budapestre rendelt erdélyi unitárius hivatalnokokat igazi közösséggé formálhatta volna.

2. A vizsgált korszak (1869–1949) legjelentősebb magyarországi unitárius személyisége Józán Miklós budapesti lelkész, esperes, püspöki vikárius volt. Az unitárius eszmerendszerhez hűségesen ragaszkodó, a brit és amerikai hittestvérekkel kiváló kapcsolatot ápoló, de a magyar egyházi és politikai közéletben is egyöntetű elismerésnek örvendő Józant életműve a 20. század kiemelkedő, példamutató magyar protestáns püspökeinek sorába helyezi.

3. Az 1920. évi trianoni békediktátum a magyarországi unitárius egyházrész elszakította vallásunk erdélyi gyökereitől, illetve szellemi és adminisztratív központjától, Kolozsvártól. A magyarországi egyházrész lélekszáma az erdélyi menekültek miatt jelentősen megnövekedett, de befogadásukra és integrálásukra sem megfelelő infrastruktúrális, sem kulturális-teológiai háttér nem állt rendelkezésre.

4. A fővárosi unitárius egyházközségek munkáját hatékonyan segítették az egyháztársadalmi szervezetek, illetve a felekezeti sajtó. A Dávid Ferenc Egylet, a Brassai Sámuel Unitárius Ifjúsági Egyesület, a Magyar Unitárius Nők Szövetsége, a Bölöni Farkas Sándor Unitárius Iparosok és Kereskedők Köre, illetve az Unitárius Értesítő című folyóirat hosszú időn át fontos szerepet töltött be a budapesti unitarizmus történetében.

5. 1949 előtt a Budapest központú magyarországi unitarizmus számarányának megfelelően, sőt, azt olykor felülmúlóan beépült a főváros vallási és kulturális életébe. A dolgozatban bemutatott egyházközségek, a püspöki vikáriátus, a valláserkölcsei nevelésre (iskolai hitoktatásra) fordított kiemelt figyelem, illetve néhány meghatározó személyiség munkája által megfelelő módon képviselte – és sikerült is elfogadtatnia – a felekezet sajátos hitelveit, erkölcsi értékeit, világszemléletét.

I. The aim of the research

As a presbyter of the Unitarian Congregation in Budapest, as an editor of the *Unitárius Élet* (Unitarian Life) denominational journal, and as a historian who often researches areas of cultural history, I started to explore the history of our denomination in Hungary (outside of Transylvania) about a decade ago. I soon realised that this topic had practically not been explored before: except for some informational works by minister Miklós Kelemen, (1925–2009) there were no publications, either. So I started to research the considerable and carefully organised archival sources in the public collection of the Hungarian Church District of the Hungarian Unitarian Church, and the denominational press.

The formation and development of the Unitarian community in Hungary were determined by historical and political factors. The first Unitarians in Budapest were officers and their families who moved to Pest-Buda to work there because of the new administrative structure of the Austro-Hungarian Monarchy, which was formed after the Austro-Hungarian Compromise. Act XX of 1848 made it possible for them to practice their religion freely and to promote Unitarian doctrines and ideas, but when the War of Independence failed, this was repealed, and its provisions were reinstated only by Act LIII of 1868. A similarly important political factor was the dictated peace treaty of Trianon, which separated the Hungarian branch of the Unitarian Church from Cluj-Napoca (Kolozsvár), the intellectual and administrative centre of our faith. The size of the Hungarian branch of the church significantly increased because of the refugees from Transylvania, but there was no sufficient infrastructural and cultural-theological means to receive and integrate them. Besides all this, the development of the small congregation was greatly influenced by some key persons (e.g. Károly Derzsi, Miklós Józán, Flóra Perczel Kozma, Gábor Csiki, Sándor Szent-Iványi). Their character, theological and cultural knowledge and personality traits had a significant impact on the whole Unitarian community in Hungary.

Due to the vast amount of sources, I decided to narrow my research area to the 1869-1949 period, i.e. the 80 years between the first public Unitarian service in Budapest and the Communist dictatorship. I also narrowed down the geographical scope of my research: I focused on the development of Unitarianism in Budapest. However, the description of the Danubian-Cistibiscan Deanery (1902-1920) and Episcopal Vicariate (1920-1941), managed from Budapest, and the portrayal of the career of specific ministers and church leaders called for an outlook on other parts of the country as well. My aim, however, was to describe the whole life of the Unitarian community in Budapest in these 80 years - the churches built, the congregations formed, their inner life, and the activities in the church community; I examined how successful the small Transylvanian historical protestant church was in its integration to the religious and cultural life of Budapest.

II. Research methods

My doctoral dissertation is mostly based on the research of archival sources, which I conducted over a long period of time in the Library and Archives of the Hungarian Church District of the Hungarian Unitarian Church. I explored the history of the governing board of the Hungarian branch of the church (deanery, episcopal vicariate), the specific congregations and church community organisations. I also found the bequests and deposits in the archives helpful. On a few occasions I conducted additional research in the Collective Archives of the Hungarian Unitarian Church in Cluj-Napoca (Kolozsvár), the Archives of the Transilvanian Reformed Church District, and the Ráday Archives of the Danubian Reformed Church District.

The thorough study of the denominational press of the period (Keresztény Magvető, Unitárius Közlöny, Nők Világa, Unitárius Egyház, Unitárius Szószék, Egyháztársadalom, Unitárius Értesítő, Kévekötés, Unitárius Élet) was significant as a secondary source. To explore the history of the Unitarian Church in Budapest, it was important to review a large number of news pieces from the secular press as well, which I did in the National Széchényi Library. There are very few standalone volumes, studies or offprints about the history of the Hungarian Unitarian Church, but these few provided valuable information (especially those written by Elek Jakab and József Szaniszló). The church leaders in the Transylvanian and Hungarian Unitarian Church in this period were greatly influenced by the revelations of British and American liberal Christian theology. For this reason, at some points in my dissertation, I felt the need to study, at least to some extent, the works by Joseph Estlin Carpenter, Ralph Waldo Emerson and Henry David Thoreau.

During my research I found inner correlations and tendencies that had not been explored earlier. In the analysis of the sources, I took a linear descriptive approach, interpreting the events as a unified narrative. In this context, the history of the Unitarian Church in Budapest is that of continuous development and growth right until the breaking point, when the communists seized power. I avoided formulating speculative hypotheses, as it was not justified by the sources explored.

3. Summary of the research results

Based on the areas examined in the specific chapters, the doctoral dissertation points out that in the selected period (1869-1949) the role that the Budapest-centred Hungarian Unitarianism played in the cultural and religious life of the capital was proportionate to its size, sometimes even going beyond that. Through the congregations described, the deanery (episcopal vicariate), the church community organisations, the special emphasis laid on education on

religious morality (religious education in schools) and the work of some outstanding personalities, it appropriately represented - and gained acceptance for - the special doctrines, moral values and world-view of the denomination.

The Austro-Hungarian Compromise put an end to the 300-year-long separation of Transylvania, and because of the administrative structure of the newly-formed Austro-Hungarian Monarchy, officers and officials from Transylvania needed to seek employment in ministries and other public institutions in Pest-Buda. An estimated 6-8% of them were Unitarians. This means this was not a mission: at this time the Transylvanian Unitarian Church looked backed on a history of 300 years. There was no need to adopt new, foreign religious traditions, either: the everyday practice of Unitarian worship and Hungarian liturgy had already developed. However, there was a lack of spiritual cohesion for decades - until minister, later Episcopalian vicar, Miklós Józán came to Budapest (in 1899) - that could have formed a real community from the Unitarian officials and their families who came to Budapest.

The first chapter describes the circumstances of the first public Unitarian service in Pest-Buda (on 13 June 1869) in detail. I explored the main elements and correlations of the 7-year-long process (between 1869 and 1876), through which the 'private society' of a handful of Unitarians living in the capital evolved into a filial parish directly under the church centre in Cluj-Napoca (Kolozsvár).

The second and third chapters describe the history of the Unitarian Congregation in Budapest (Budapesti Unitárius Egyházközség, BUE) before 1948. The BUE was founded in 1881 as a mother parish, a partially independent legal entity with 202 tax-paying members at the start, directly under the church centre in Cluj-Napoca (Kolozsvár). The small congregation had a highly respectable secular patron, Mór Jókai, who published his novel, *Egy az Isten* (God is One), in 1877, in which he portrayed the heroic fights of the Unitarians of Torockó in an idealised way.

The first unitarian minister sent to Budapest, Károly Derzsi, started his 14-year-long, successful service in 1881. The most important event in the 1880s was the construction of the church in Koháry (today: Nagy Ignác) Street, which lasted for 7 years, because of unfavourable circumstances and the many mistakes made by the Unitarian people, who had no experience in planning and implementing large-scale projects. The property with the church in the city centre, which was designed by Samu Pecz, a professor at the University of Technology, decorated by glass windows by Miksa Róth, and consecrated in 1890, played a significant role in cultural history, going well beyond the Unitarian denomination.

The autumn of 1899, when Miklós Józán became the leader of the congregation, was the start of a new period for the BUE. Despite the trauma caused by the Treaty of Trianon, this was a rich and successful period, spanning over 40 years. The description of Józán's life and his service to the church - his work as a minister, a senior official, a theologian, a church historian and a literary author - is a focal point of the doctoral dissertation (chapter 4). However, I believe that

research in this field is far from complete. When describing his work as a dean and later as an episcopal vicar, this part of the dissertation touches upon the situation of other Unitarian congregations in the country (in Hódmezővásárhely, Polgárdi, Füzesgyarmat, Debrecen, Dunapataj, and Kocsord). The operation of these congregations cannot be separated from the history of Unitarianism in Budapest, as every important decision regarding the Hungarian branch of the church were made by Miklós Józán and his direct colleagues in the centre of the church, in Koháry Street.

I did not want to avoid dealing with the “Jewish question” when describing the political and cultural aspects of the history of the BUE, also referring to the works of minister-church historian János Pál. Archival research has shown that anti-Semitic and racist, as well as antifascist and liberal movements all had a strong presence in the congregation, which now had thousands of members. From the widely acknowledged laypeople who belonged to the congregation, I collected and evaluated the so far unpublished documents about the service to the Unitarian church by Minister of Religion and Public Education (later Minister of Justice) Ferenc Székely, National Head Forest-Master Albert Bedő, Chief of Police Béla Kelemen, Countess Ilona Batthyány (the daughter of the martyred prime minister), and the genius of 20th century music history, Béla Bartók. From the ministers who served with Miklós Józán, I took a closer look at István Barabás and Sándor Szent-Iványi, their life and their service to the church.

The fifth chapter of the dissertation analyses the history of the Unitarian Mission House in Budapest, from the beginning to its nationalisation. The second Unitarian church in Budapest was built in 1929, with considerable support from Britain and the US, and donations from the public in Transylvania and Hungary. This was the Mission House in Rákos (today: Hőgyes Endre) Street in the Ferencváros area, and its significance in the history of the denomination was continuously increasing in the last two decades of the period in question, mostly owing to the minister of the mission, later episcopal vicar, Gábor Csiki. The Mission House was a church, a Unitarian student residence, and the centre of the interdenominational and international relations and church community organisations of the Hungarian Unitarians at the same time. In the mid-1930s, the intention emerged that the Mission House should found a congregation and become independent, which led to a major confrontation with the BUE. The high authorities of the church in Cluj-Napoca (Kolozsvár) finally decided to establish the East-Danubian Unitarian Diaspora Congregation under the authority of the Mission House.

In the early 1920s, as a result of the Treaty of Trianon, Unitarian diasporas were formed in villages around Budapest – Cinkota, Csepel, Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Rákoscsaba, Rákoskeresztúr, Sashalom, Soroksár, Vecsés –, where the majority of the members were Transylvanian refugees. The Pestszentlőrinc Unitarian Congregation was formed from these

diasporas, led by religious teacher and minister István Pethő, with active help from churchgoers from the so-called State Housing Estate (chapter 6). The church, built on the housing estate in the traditional Székely style, was consecrated by Miklós Józán in 1936.

The last chapter of the doctoral dissertation describes the so far unexplored activities of church community organisations that were related to the three Unitarian congregations in Budapest and supported their work. The activities of the Dávid Ferenc Egylet (Dávid Ferenc Association) in Budapest were effective and useful in its first decade (1901–1910): cultural and informational events were organised, which significantly reduced the prejudices against Unitarians. After 1910, however, the association started to decline and its activities became formal, which was a result of personnel changes, the First World War, and the Treaty of Trianon. Its branch organisation, the Brassai Sámuel Unitárius Ifjúsági Egyesület (Brassai Sámuel Unitarian Youth Association) was known for the balls it organised, where besides charity, revisionist ideas were also discussed. The Magyar Unitárius Nők Szövetsége (Confederation of Hungarian Unitarian Women) was established after the trauma of the Treaty of Trianon. In addition to charity and support to Unitarians who were sick or lived in extreme poverty, the “Hungarian cause” was present from the very beginning, as they intended to raise awareness of the injustice of the dictated peace treaty of Trianon among wide, international audiences. Moving beyond church life, the Bölöni Farkas Sándor Unitárius Iparosok és Kereskedők Köre was an association pursuing economic activities and representing the interests of Unitarian craftsmen and tradesmen. The most important person in the Unitarian church community movements that evolved after 1900 in Budapest was author Mrs. Flóra Kozma Perczel, who wanted to understand not only the traditional patrician-civic-Christian values, but the early 20th century, modern, urban world as well, and to be able to do so, she turned to Unitarianism, the religion she chose as an adult.

IV. Theses

1. The Unitarian community in Pest-Buda was organised in 1868/69 not as a result of religious awakening, but as a result of political and administrative factors. At this time, the Transylvanian Unitarian Church looked back on a history of 300 years. The evolving Unitarian congregation in Budapest seemed to be in a better situation than the other, new small churches (Nazarene, Baptist, Adventist, Methodist). However, there was a lack of spiritual cohesion for decades that could have formed a real community from the Transylvanian Unitarian officials who came to Budapest.

2. The most significant Unitarian person in Hungary in the period in question (1869-1949) was Miklós Józán, who was a minister, later a dean and episcopal vicar in Budapest. Józán was faithful to the Unitarian belief system, he was on excellent terms with Unitarians in Britain and the US, and was also universally acknowledged in the religious and political sphere in Hungary. His life's work places him among the outstanding and exemplary Hungarian protestant bishops of the 20th century.

3. In 1920, the dictated peace treaty of Trianon separated the Hungarian branch of the Unitarian Church from its Transylvanian roots, and from Cluj-Napoca (Kolozsvár), the intellectual and administrative centre of our faith. The size of the Hungarian branch of the church significantly increased because of the refugees from Transylvania, but there was no sufficient infrastructural and cultural-theological means to receive and integrate them.

4. The work of the Unitarian congregations in Budapest were effectively supported by church community organisations and the denominational press. The different associations, the Dávid Ferenc Egylet, the Brassai Sámuel Unitárius Ifjúsági Egyesület, the Magyar Unitárius Nők Szövetsége, and the Bölöni Farkas Sándor Unitárius Iparosok és Kereskedők Köre, together with the journal Unitárius Értesítő, played an important role in the history of Unitarianism in Budapest for a long time.

5. The role that the Budapest-centred Hungarian Unitarianism played in the cultural and religious life of the capital before 1949 was proportionate to its size, sometimes even going beyond that. Through the congregations described in the dissertation, the episcopal vicariate, the special emphasis laid on education on religious morality (religious education in schools) and the work of some outstanding personalities, it appropriately represented - and gained acceptance for - the special doctrines, moral values and world-view of the denomination.

A DOKTORI KUTATÁS TÁRGYKÖRÉHEZ KAPCSOLÓDÓ TUDOMÁNYOS PUBLIKÁCIÓK

Retkes Attila: Keresztény Magvető. 150 éves Erdély első teológiai folyóirata, in: Szávay László (szerk.): *Vidimus enim stellam eius...* Budapest, L'Harmattan Kiadó – Károli Gáspár Református Egyetem, 2011, 345–352.

Retkes Attila: Unitarizmus Magyarországon a kezdetektől az önálló egyházkörig, *Egyháztörténeti Szemle* 35/3 (2012), 3–28.

Retkes Attila: A Kocsordi Unitárius Egyházközség története a kezdetektől a kommunista diktatúráig (1938–1949), in: Czire Szabolcs (szerk.): *Az Egység tükröződései. Unitárius teológiai tanulmányok*, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2013, 187–194.

Retkes Attila: Pálffy Márton és az 1924-es Unitárius Énekeskönyv, *Magyar Egyházzene*, 21/1 (2013/2014), 21–28.

Retkes Attila: Szent-Iványi Sándor, az író és teológus, in: Kriza János (szerk.): *„Ember az embertelenségben”*. Szent-Iványi Sándor a vészkorszakban, Budapest, Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, 2015, 135–144.

Retkes Attila: Az Unitárius Misszióház és az angolszász-magyar szabadelvű protestáns kapcsolatok, in: Szávay László–Gér András László–Jenei Péter (szerk.): *Hegyen épült város – Válogatás a Fiatal Kutatók és Doktoranduszok Nemzetközi Teológuskonferenciáin elhangzott előadások anyagából*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2017, 172–178.

TOVÁBBI UNITÁRIUS EGYHÁZTÖRTÉNETI PUBLIKÁCIÓK

Az utolsó utáni erdélyi polihisztor. Száz éve született Mikó Imre író, politikus, unitárius főgondnok, *Unitárius Élet* 65/2 (2011), 20–21.

Százötven éves a Keresztény Magvető, *Unitárius Élet* 65/2 (2011), 22–23.

Heltai Gáspár és a kolozsvári unitárius nyomdászat, *Unitárius Élet* 65/4 (2011), 24–25.

Kriza János és a kolozsvári Remény köre, *Unitárius Élet* 65/5 (2011), 20–21.

Unitárius, polgár, demokrata. A százöt év született Szent-Iványi Sándor emlékezete, *Unitárius Élet* 66/1 (2012), 17–19.

Brassai Sámuel egyházzolgálat, *Unitárius Élet* 66/2 (2012), 21–24.

Az unitarizmus napszámosa. Százötven éve hunyt el Székely Mózes püspökhelyettes-főjegyző, *Unitárius Élet* 66/6 (2012), 21–23.

Az első budapesti unitárius lelkesz. Tények és dokumentumok Derzsi Károly egyházzolgálatáról – 1. rész, *Unitárius Élet* 67/2-3 (2013), 6–9.

Az első budapesti unitárius lelkész. Tények és dokumentumok Derzsi Károly egyházzolgálatáról – 2. rész, *Unitárius Élet* 67/4 (2013), 6–9.

Budapesti unitárius lelkészportrék. Gál Miklós, Iván László, Barabás István és Györfi István emlékezete, *Unitárius Élet* 67/5 (2013), 6–9.

Téglagyáros az unitarizmus szolgálatában. Kovács József és a hódmezővásárhelyi egyházközség első évtizedei (1879–1928), *Unitárius Élet* 67/6 (2013), 14–18.

Dél-alföldi unitárius küzdelmek. Hódmezővásárhely és leányegyházközségei (1923–1948), *Unitárius Élet* 68/1-2 (2014), 13–16.

Unitarizmus a kálvinista Rómában – 1. rész. A Debreceni Unitárius Egyházközség megalakulása és első éve, *Unitárius Élet* 68/3 (2014), 7–10.

Unitarizmus a kálvinista Rómában – 2. rész. A Debreceni Unitárius Egyházközség az 1930-as években, *Unitárius Élet* 68/4 (2014), 10–13.

Unitarizmus a kálvinista Rómában – 3. rész. A debreceni egyházközség a náciizmus és a kommunizmus árnyékában, *Unitárius Élet* 68/5-6 (2014), 9–12.

Karácsonyi dallamok az Unitárius Énekeskönyvben, *Unitárius Élet* 68/5-6 (2014), 18–21.

„Az ítélkezést rábíztuk az Istenre” – A Dunapataji Unitárius Egyházközség megalakulása (1935–1938), *Unitárius Élet* 69/1 (2015), 6–8.

Csendes évtized, háborús pusztítás. A Dunapataji Unitárius Egyházközség története (1938–1948), *Unitárius Élet* 69/2-3 (2015), 6–8.

Arcképvázlatok a budapesti unitarizmus hőskorából – 1. rész: Buzogány Áron, Székely Ferenc, Bedő Albert, *Unitárius Élet* 69/4 (2015), 6–9.

Arcképvázlatok a budapesti unitarizmus hőskorából – 2. rész: Batthyány Ilona grófnő, *Unitárius Élet* 69/5-6 (2015), 8–9.

Bartók Béla unitarizmusa, vallásos világképe, *Unitárius Élet* 70/1 (2016), 8–9.

A Budapesti Dávid Ferenc Egylet megalakulása és első évtizede (1901–1910), *Unitárius Élet* 70/2-3 (2016), 8–11.

A Pestszentlőrinci Unitárius Egyházközség alapítása és története 1949-ig, *Unitárius Élet* 70/4-5 (2016), 7–11.

A templomépítő: Barabás István (1876–1952) egyházzolgálatára, *Unitárius Élet* 70/6 (2016)/, 11–14.

A Duna-Tisza közti Unitárius Szórványegyházközség megalapítása és első éve (1944–1949), *Unitárius Élet* 71/1-2 (2017), 10–12.

NEM EGYHÁZTÖRTÉNETI TÁRGYÚ TUDOMÁNYOS PUBLIKÁCIÓK

Bartók Béla és a jazz. In: Papp Márta (szerk.): *Zenetudományi tanulmányok Kroó György tiszteletére*, Budapest, Magyar Zenetudományi és Zenekritikai Társaság, 1996, 228–237.

Retkes Attila: *Horusitzky Zoltán*. (Magyar Zeneszerzők 27.), Budapest, Mágus Kiadó, 2004.

Retkes Attila: *Géniuszok és mesteremberek – Zenetörténeti írások*, Budapest, Gramofon Könyvek, 2011.

A modern magyar jazz születése és fogadtatása. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet 20-21. Századi Magyar Zenei Archívum és Kutatócsoport (MTA BTK ZTI MZA), 2013. Online elérés: www.zti.hu/mza/docs/Berlasz70/Berlasz70_RetkesAttila_A_modern_magyar_jazz_szuletese_es_fogadtatasa.pdf
Különös metamorfózis: cigányzenéből jazz. MTA BTK ZTI MZA, 2013. Online elérés: http://www.zti.hu/mza/docs/Konnyuzene/RetkesAttila_Kulonos_metamorfozis.pdf

Avantgárd és nemzeti törekvések a modern magyar jazzben – 75 éve született Szabados György. MTA BTK ZTI MZA, 2014. Online elérés: http://www.zti.hu/mza/docs/Evfordulok_nyomaban_2014/RetkesAttila_Szabados_Gyorgy75.pdf

Kettős mérce: Debrecen és Szeged jazzélete 1980 körül, in: Magyar Jazzkutató Konferencia (konferenciakötet), Budapest, Magyar Jazzkutató Társaság, 2016, 109–119.

Magyar avantgárd és nemzeti jazz a nyolcvanas években. Binder Károly, Dresch Mihály és Grencsó István pályakezdése, Budapest, Gramofon, 2017/3, 48–51.

A magyar jazz első decentruma: Székesfehérvár, Gramofon.hu, 2017. Online elérés: <http://www.gramofon.hu/archivum/alba-regia-jazz-retkes-attila-tanulmánya-2017>

Az avantgárd jazzmozgalom születése Győrött (1976–1989), MTA BTK ZTI MZA, 2017. (elfogadva, megjelenés alatt).